

STUDIECENTRUM RECHTSPLEGING
TRAINING AND STUDY CENTRE FOR THE JUDICIARY

De SSR Zesdaagse 2013

Zes rondes rond het rechterlijk oordeel

De SSR Zesdaagse 2013

Door Albert Klijn

Inhoudsopgave

Voorwoord

door R.H.M. Jansen

Ronde 1: Beslissen en Motiveren

Prof. mr. E. Bauw & prof. mr. B.J. van Ettekoven
Amsterdam 15 januari 2013

Ronde 2: De meerwaarde van de meervoudige kamer

Prof. dr. L.E. de Groot-van Leeuwen & dr. F.S. ten Velden
Den Bosch 29 januari 2013

Ronde 3: Saaie rechtspraak

Prof. mr. A.M. Hol & dr. M.G. IJzermans
Rotterdam 7 februari 2013

Ronde 4: Regiedilemma's

mr. R.J. Verschoof & mr. H. M. M. Steenberghe
Utrecht 25 februari 2013

Ronde 5: Hoe organiseer je kwaliteitswerk?

Prof. mr. R. Otte & mr. Y. van Kuijck
Zwolle 5 maart 2013

Ronde 6: Waarheidsvinding

Prof. mr. A. Hammerstein & dr. R. H. de Bock
Den Haag 25 maart 2013

Voorwoord

De eerste zes rondes zitten er op. De fietsers hebben hun taak volbracht. Wat mij betreft hebben zij een gouden medaille verdiend en kunnen we nu luisteren naar het Wilhelmus, terwijl de vlag in top gaat.

Ik ben erg blij met deze nieuwe en originele manier van kennis delen, reflecteren en kennis verspreiden over het land. Geronommeerde hoogleraren en universitaire docenten met een leeropdracht op het gebied van de rechtspleging c.a. lieten in de eerste zes rondes een staaltje top(denk)sport zien en startten een gedachtewisseling rond de rechterlijke oordeelsvorming. Niet statisch en op één locatie, maar in zes rondes verspreid over het jaar en verspreid over het land. Niet met massale hoorcolleges en via eenrichtingsverkeer, maar in 'intieme' kring op mooie

locaties en met volop gelegenheid om meningen uit te wisselen en elkaar te ontmoeten. We zijn er allen wijzer van geworden.

En nog zijn we er niet. We hebben de grenzen van Nederland bereikt, maar tijdens de zevende (en voorlopig laatste) ronde gaan we hier virtueel overheen. In deze laatste ronde is het de beurt aan een hoogleraar rechtspleging van over de grens om met een onbevangen blik naar de opbrengsten van de eerste zes rondes (waarvan dit boekje een overzicht geeft) te kijken. En om over zijn beeld van de Nederlandse situatie in discussie te gaan. Te gast is prof. dr. Frank Fleerackers, rechtsfilosoof en hoogleraar Law and Jurisprudence aan de Katholieke Universiteit Brussel, tevens gastdocent aan de Harvard University. Hij richt zijn blik op het overkoepelende thema van de Zesdaagse: de professionele habitus van de rechter.

Onze tweede gast, mr. dr. Maria IJzermans, docent Faculteit Rechtsgeleerdheid Universiteit Tilburg, laat zien hoe onze emoties gestalte krijgen in het rechterlijk optreden aan de hand van een verfilmde actuele casus. Daarnaast wordt 'de gele trui' uitgereikt. Tijdens de zesdaagse collegetour hebben zes koppels de dag inhoudelijk gestalte gegeven. De opdracht die zij meekregen: zorg voor een interactieve bijeenkomst waarbij 'denken en doen' centraal staan. Op basis van het oordeel van een jury (van frequente bezoekers) zal het koppel dat hier het beste in geslaagd is, de prijs in ontvangst nemen.

U begrijpt, mijn enthousiasme voor de Zesdaagse is groot. Ik zie nu al uit naar het Europees kampioenschap volgend jaar!

Rosa H.M. Jansen

voorzitter College van Bestuur SSR

Ronde 1: Beslissen en Motiveren

Prof. mr. E. Bauw & prof. mr. B.J. van Ettekovén
Amsterdam 15 januari 2013

De woeste aap (uit de mouw)

De eigenares van de losgebroken chimpansee Travis vraagt hulp aan haar buurvrouw om hem te vangen. Ondanks de waarschuwing om voorzichtig te zijn - Travis had wel eens meer voor brokken gezorgd - loopt de buurvrouw bij haar hulp zeer ernstige verwondingen op. Dit voorval roept juridisch gezien vragen op over aansprakelijkheid en de omvang van eventuele schadevergoeding aan de buurvrouw. Daarover ging, in een notendop, de opgave voor de deelnemers aan deze ronde. Een opgave in vier stappen:

1. Individueel beslissen op de gestelde vragen;
2. Individueel de beslissing motiveren;
3. In groepen van drie gezamenlijk tot een beslissing en motivering komen;
4. De beslissing uitwisselen en deze (en het besluitvormingsproces) vergelijken met een andere groep.

Uit de voor iedere stap gebruikte formulieren kwam naar voren hoe lastig vooral de derde stap is. Zelfs met in achtname van het feit dat de setting natuurlijk verschilt van een 'echte' raadkamer, bleek het een natuurgetrouwe afspiegeling van die werkelijkheid. Zo ervaren we 'oppervlakkigheid in argumentatie' als men het van meet af aan eens is. Bij onenigheid zien we zowel het onwrikbaar vasthouden aan de eigen overtuiging (met als gevolg geen eensluidende beslissing) als het 'overstag gaan onder protest' (omdat het twee tegen een was). Daarnaast bleek dat een uitkomst sterk afhankelijk kan zijn van één dominante/vasthoudende onderhandelaar en ook deed de negatieve invloed van 'de klok' zich gelden.

Uit de terugkoppeling kwam naar voren dat de opgedane ervaringen over het verloop van het beslissingsproces goed aansloten met wat uit onderzoek over psychologische mechanismen in ons beslissingsproces - en vooral de valkuilen daarin - bekend is. Die processen waren tevoren door Bauw beknopt geschetst.¹

Van Ettekovén bracht een voor velen nieuw en onverwacht onderzoeksresultaat met betrekking tot het rechterlijk motiveren.² In dit onderzoek is nagegaan welke factoren van invloed waren op de aard van de tekst van motiveringen. Er bleek weinig over van de vaste overtuiging dat er binnen de verschillende domeinen (straf-, bestuur, Familie etc.) typerende verschillen zijn. Voor alles bleken eigenschappen van het onderhavige geschil van belang. Als dit resultaat geldig zou zijn voor alle gerechten zou een les minder geleerd behoeven te worden.

¹ In dit verband relevant: D. Kahneman, *Ons feilbare denken*, (2011). Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Business Contact.

² Ph. Langbroek e.a., *Motiveringen van de rechtbank Utrecht. Een onderzoek naar de tekstkenmerken en de publieken van rechterlijke uitspraken*, (2012). Montaigne Instituut, Universiteit Utrecht (eigen uitgave)

Ronde 2: De meerwaarde van de meervoudige kamer

Prof. dr. L.E. de Groot-van Leeuwen & dr. F.S. ten Velden
Den Bosch 29 januari 2013

Wie is de dader?

Zes 'kamers' gingen met een dossier onder de arm aan de slag om een moordzaak op te lossen. Na drie kwartier bleken twee kamers de juiste dader op het spoor te zijn gekomen. Bij de overige vier was het resultaat wisselend. Eén kamer was er in het geheel niet uit en de drie andere kamers kwamen op verschillende daders uit.³ Die uitkomst was voor Ten Velden geen verrassing. Zij had samen met De Dreu immers in 2012 al een boekje open gedaan over het te verwachten verloop van zulke beslissingssituaties op basis van meerdere onder studenten verrichtte experimenten.

De 'vanzelfsprekende' meerwaarde van meervoud berust op de doorgaans impliciete aanname dat alle leden hun kennis, informatie en interpretaties met elkaar delen.

Aan deze aanname wordt echter vaak niet voldaan, aldus Ten Velden. Wanneer informatie onvoldoende gedeeld wordt, kan een situatie ontstaan die men in de psychologie aanduidt als een 'verborgen profiel'. De crux van een degelijke beslissituatie is dat "op basis van de (...) bij alle groepsleden bekende informatie één alternatief correct lijkt, maar dat pas na uitwisseling en verwerking van alle informatie, inclusief de unieke informatie, die slechts bij één groepslid bekend is, een ander alternatief duidelijk als superieur naar voren komt en gekozen dient te worden".⁴

Deze situatie ontstaat door een veelvoud aan zowel in- als externe factoren dat van invloed is op een adequaat verloop van het beslissingsproces. De genoemde publicatie bevat een rijk overzicht daarvan. Externe factoren, relevant vanwege hun negatieve invloed zijn: tijdsdruk, machtsoverwicht in de kamer en mentale/fysieke vermoeidheid. Wat het laatste betreft: klassiek is inmiddels de studie onder Israëlische rechters die vlak voor een pauze aantoonbaar andere beslissingen namen dan vlak na een pauze.

De Groot-van Leeuwen besteedde in haar bijdrage vooral aandacht aan interne storingsfactoren. Ze knoopte daarbij aan bij het al eerder genoemde werk van Kahnemann en het door hem gehanteerde onderscheid tussen 'slow' en 'fast', intuïtie en ratio en tussen 'snelheid' en 'bedaagdheid'. Ze wees er op dat tussen feiten en uiteindelijk (straf)rechterlijk oordeel een proces zit van 'heen en weer springen'. Juist het meervoudige panel faciliteert het langzame beslissen wanneer niet alle intuïtieve oordelen identiek zijn.

Dan bewijst meervoud ook zijn meerwaarde. Naarmate in het panel overeenstemming bestaat over de intuïtieve oordelen, groeit het risico dat er een versnelling in het proces optreedt. Een versnelling die riskant kan zijn, zo weten we.

Een heftig bediscussieerd punt over het al of niet expliciet en structureel vastleggen van procedures om de kennisdeling te optimaliseren vormde het einde.

³) Om begrijpelijke redenen – het mogelijke hergebruik van de opgave – houden we de namen van de (on)ware dader(s) geheim.

⁴) F.S. ten Velden & C.W.K. de Dreu, *Sociaalpsychologische determinanten van strafrechtelijke besluitvorming*, (2012). *Research Memoranda nr. 1. jrg. 8. (met name pp.64-72).*

Ronde 3: Saaie rechtspraak

Prof. mr. A.M. Hol & dr. M.G. IJzermans
Rotterdam 7 februari 2013

Rechtspraak als leertheater

Spaanse gitaarmuziek, de Gigue, de Sarabande uit de cellosuites van J.S. Bach of misschien wel stilte. Dat was de keuze die Hol de deelnemers voorschotelde bij de vraag hoe men zich voorbereidt op de zitting. Duidelijk werd dat rechtspreken concentratie vraagt; de focus op het gestalte geven aan de publieke rol die men gaat spelen. Rechtspraak is immers een heel duidelijk omschreven setting gekenmerkt door: (1) gedegen onderbouwde argumenten, (2) uitlopend op een oordeel, (3) door een onpartijdige derde, (4) in concrete zaken, (5) gegeven in een openbare ruimte.

Die kenmerken, aldus Hol, vormen de basis voor de rechtspraak als een ideale leerschool voor maatschappelijke besluitvorming, analoog aan het klassieke theater. Via het spelen van rollen binnen een helder gedefinieerde setting bracht de klassieke Griekse tragedie de burgers een gestileerd en van de complexiteit van de werkelijkheid ontdaan, conflictverloop. Hierin werd duidelijk dat mensen van goede wil door kortzichtigheid keuzes kunnen maken die henzelf en de samenleving schaden. De les daaruit is tweezijdig: leer medelijden te hebben met de actoren en besef dat het vreselijke leed ook jou kan treffen als je alleen vanuit je eigen standpunt denkt en handelt.

Kortom, een pleidooi voor een rechtspraakpraktijk die zich afzet tegen een maatschappelijke ontwikkeling die gekenmerkt wordt door juist tegengestelde tendensen. Weg van de legitimiteit van de afstandelijkheid en op naar de nabijheid. Weg van de 'rol' die men speelt en op naar de ware mens daarachter. Weg van het gezag van de vooraf gegeven (rechts)orde, naar de macht van het eigen, incidentele oordeel. Weg van de rechter als representant van de rechtsorde en op weg naar de rechter als helper.⁵

Binnen de wereld van het klassieke drama speelt de retorica als de vaardigheid van het overtuigend spreken een basale rol. Overtuigen bestaat daarin uit het gebruik van rationele en emotionele middelen; of in de geëigende klassieke bewoordingen: de dubbelslag van Logos enerzijds en Ethos en Pathos anderzijds. En juist de betekenis van de emotie binnen de rechterlijke besluitvorming vormde het tweede luik in deze bijeenkomst, gepresenteerd door IJzermans.

Een emotie is niet een gemoedstoestand die het rationele vermogen van mensen overmant, maar levert – naast verstand en waarneming – kennis op over de situatie om hen heen. Aangezien een persoon emoties beleeft wanneer zijn belangen en waarden in het geding zijn, geven ze inzicht in wat belangrijk is voor deze persoon en – afgeleid daarvan – voor anderen. Zo wordt een emotie binnen een cognitief-emotioneel perspectief een relevante factor bij het menselijk beslissingsgedrag.

Rechterlijke beslissingen zijn op te vatten als complexe opgaven waarin inzicht in de samenhang van feiten gekoppeld moet worden aan het adequaat inschatten van de belangen van partijen.⁶ Dat laatste vergt een 'emotionele betrokkenheid' van de rechter bij de mensen die voor hem staan. Het is de vaardigheid om de eigen betrokkenheid, die het noodzakelijke licht werpt op de in het geding zijnde belangen binnen de perken te houden. Dan spreken we over de emotioneel lucide rechter.

⁵ Een uitwerking van deze visie treft men aan in: Een uitwerking van deze visie treft men aan in: Antoine Hol, *Rechtspraak als leerschool voor de democratie*, *Ars Aequi*, 2012 nr.6 pp. 487 e.v.

⁶ Verder uitgewerkt: Maria IJzermans, *De rol van rechterlijke emoties bij het oordelen*, (2012). *Rechtstreeks* nr. 3, pp.55-40.

Ronde 4: Regiedilemma's

mr. R.J. Verschoof & mr. H. M. M. Steenberghe
Utrecht 25 februari 2013

Leren regisseren in zeven stappen

'Dominus litis'. Zo werd - het schijnt al eeuwenlang terug – de rol van de rechter in de civiele procedure gekarakteriseerd. Vandaag de dag heet het 'de regierol van de rechter'. Hoe een metafoer de verandering in denken kan illustreren! Maar hoe de regie van de zitting te voeren?

Een korte cursus:

1. Formuleer een korte openingszin waarmee partijen in de gelegenheid gesteld worden om aan te geven wat zij van het beproeven van een schikking vinden;
2. Noem de belangrijkste reden om een voorlopig oordeel te geven;
3. Rechters: wat zou je er van vinden indien de secretaris een inbreng heeft in het te geven voorlopig oordeel en hoe dat te realiseren?
Secretarissen: wat zou je er van vinden indien de rechter de zitting even schorst voor overleg alvorens een voorlopig oordeel te geven?
4. Formuleer een zin om de overgang van de informatiefase naar de schikkingfase vloeiend en als vanzelfsprekend te doen plaatsvinden;
5. Partijen delen na een schorsing mee dat zij geen schikking hebben kunnen treffen en een vonnis wensen. Formuleer een vraag die partijen uitnodigt om de mogelijkheid van een schikking te bespreken zonder dat zij zich onder druk gezet voelen.
6. Partijen zijn op de gang gaan onderhandelen en komen terug met een schikkingresultaat dat wezenlijk afwijkt van wat naar jouw mening juridisch nog verdedigbaar zou zijn. Wat zou je doen?

De zevende stap bestond uit het met de naastgezeten collegae bediscussiëren van een bij elke opdracht behorende stelling en daarvan per A4 verslag doen. Dit alles binnen een strak tijdschema. Eenmaal geordend naar inhoudelijke overeenkomst dan wel verschil in aanpak en mening, werden de resultaten beurtelings door Verschoof en Steenberghe van commentaar voorzien.

De stellingen:

- De opening van de zitting is voor het bereiken van een schikking niet relevant.
- Het is weinig logisch dat partijen zouden moeten instemmen met het ter zitting geven van een voorlopig oordeel omdat rechtszaken primair gericht zijn op het verkrijgen van een oordeel.
- Omdat het oordeel (lees: vonnis) een gezamenlijke verantwoordelijkheid van de rechter en de secretaris is, is het vanzelfsprekend dat de secretaris betrokken wordt bij het voorlopig oordeel.
- De regie, rol en taak van de rechter behoort tijdens de informatiefase wezenlijk anders te zijn dan tijdens de schikkingfase.
- Als partijen na de schorsing van de zitting ten behoeve van schikkingoverleg terugkomen met de mededeling dat zij er niet uit zijn en vonnis wensen, dan beschouw ik dat als een gegeven en verwijs ik de zaak naar de rol voor vonnis.
- De partijautonomie brengt mee dat de rechter geen enkele verantwoordelijkheid draagt voor de inhoud van de schikking.

Aan verschil van mening - en dus geëngageerd gesprek – was er geen gebrek.

---

⁷⁾ Een interessante beschouwing over de lastige verhouding tussen informatieverzameling en schikken: H.M.M. Steenberghe, *De comparatie als contradictie*, Tijdschrift voor de Procespraktijk (2009), nr.6. pp. 204-212.

Ronde 5: Hoe organiseer je kwaliteitswerk?

Prof. mr. R. Otte & mr. Y. van Kuijk
Zwolle 5 maart 2013

Vijf tuinlessen

Op de poster van de Zesdaagse leest het thema van deze dag 'Hoe organiseer je kwaliteitswerk?' als een neutrale, open vraag. Maar wie de weg kent in Rechtspraak-Nederland weet dat je hier een pleitstelling voorzien van een uitroepteken moet lezen: Organiseer je werk beter Rechtspraak! (of liever: rechters!). Dat is immers de hoofdes van het vanuit Zwolle gezien zuidwaarts gelegen perceeltje genaamd: de Proeftuin.⁸

Organisatie en inhoud van het strafproces zijn van elkaar losgeraakt. De gerechtsbestuurder bepaalt meer dan voorheen de vormgeving van het strafproces en daarmee deels ook de kwaliteit. Dat kan en moet anders dacht Otte: het strafproces moet een afspiegeling zijn van de integrale verantwoordelijkheid van de rechter. Hij voegde als tuinman de daad bij die gedachte en kweekte een procedure aan de hand van vijf uitgangspunten:

- De rechter dient een centrale en actieve rol te spelen;
- Hou de contradictoire processtructuur scherp in de gaten;
- Zorg dat de belangen van de verdediging optimaal uit de verf kunnen komen;
- Realiseer een evenwichtige benutting van de zittingscapaciteit;
- Deformaliseer waar mogelijk de gang van zaken.

Voor de Zwolse ronde hadden de beide inleiders een viertal stellingen in petto; vier producten uit eigen tuin. Hieronder vermeld, voorzien van het standpunt dat werd overgedragen.

Stelling 1: De ruimte die de rechter ter zitting neemt en het daarvan afgeleide rechterlijke prestige hangt af van de persoon van de rechter.

Nee, het prestige hangt af van de institutie Rechtspraak en daarom dient de strafkamer zowel intern als met belerende strafkamers vooraf goed te overleggen over de te hanteren professionele standaard.

Stelling 2: Professionele autonomie berust in sterke mate op routinisering en protocollering.

Veel rechters denken ten onrechte dat ze een eigenstandige wijze van voorzitterschap van de zitting kunnen ontwikkelen. Binnen het gerecht moet daarover het gesprek gaan. Bedenk dat grote componisten veel kopieerden van hun voorgangers. Beethovens keek bijv. de kunst af van Haydn.

Stelling 3: De dominante notie van professionele autonomie is romantisch en personalistisch en berust op een beperkte notie van ambachtelijkheid.

Er moet meer vakinhoudelijk overleg tussen rechters onderling en met het bestuur komen over de afgrenzing van het rechterlijk en het bestuurlijk domein en over de invulling van het rechterlijk ambacht.

Stelling 4: Veel getuigen voegen op grond van de bestaande jurisprudentie weinig toe aan de formele en materiële vragen naar waarheidsvinding, maar worden ogenschijnlijk toegewezen voor de procedurele vrede ter zitting.

Strafrechters moeten weer meer durven te debatteren, desnoods ter zitting, over de noodzaak van het horen van een getuige of over de vraag of de verdediging wordt geschaad als de getuige niet wordt toegewezen.

De filmbeelden van het proces Wilders vormden aanleiding om geanimeerd over de stellingen van mening te verschillen dan wel met elkaar in te stemmen.

⁸⁾ Een plattegrond met toelichting: Rick Robroek, *De Proeftuin: organiseren en verantwoorden door de strafrechter*, (2012). *Rechtstreeks* nr.2.

Ronde 6: Waarheidsvinding

Prof. mr. A. Hammerstein & dr. R. H. de Bock
Den Haag 25 maart 2013

De civiele rechter is klaar met de leerstellige lijdelijkheid

Er was eens een Amsterdamse rechter die zijn raio een zaak voorlegde. 'Het betreft een autobotsing op de kruising van de Heren- en de Keizersgracht', zo begon hij. Daarop interrumpeerde de raio onmiddellijk: 'Dat kan niet!'. De rechter antwoordde: 'Precies! Je moet niet al het gestelde op 'face value' aannemen. Je bent geslaagd voor de toets!'. Er volgde luid gelach in de kelderzaal van het huis van de Rechtspraak. Een illustratie van het onderwerp van de laatste sessie.

De sessie werd in stijl gestart met een aan Loth ontleende karakterisering van de rol van de rechter in het civiele geding: waarheidsvinding als een morele plicht.⁹ Ongetwijfeld via dit bijvoeglijk naamwoord beoogd als een extra aansporing. Dat dit echter door één van de deelnemers overbodig en zelfs als 'professionele plicht beperkend' werd opgevat, mag worden gezien als een tweede indicatie voor de veranderde opvattingen over betamelijke lijdelijkheid.¹⁰

Natuurlijk, de partijen zijn de eigenaren van de procedure, maar aan dat recht wordt sinds 2002 ook wettelijk een plicht verbonden: de voor de beslissing van belang zijn de feiten volledig en naar waarheid aan te voeren (aldus art. 21 Rv). En het niet betwist zijn van gestelde feiten levert geen strategisch interessant rookgordijn, want aannemen dat deze vaststaan, mag slechts als beide partijen het daarover werkelijk eens zijn. De rechter moet dat zo nodig nagaan.¹¹

Een onderwerp dat lang de aandacht vroeg was het al dan niet horen van getuigen. De praktijk wijkt, zo stelde Hammerstein, nogal pijnlijk af van de plicht (vanuit kwaliteitsoogpunt bezien) om de hulp van getuigen in te roepen. Ondanks het overtuigende werk van wijlen Albert Willem Wagenaar over de vele zwakheden van getuigen, is vermindering van het horen soms zeer onrechtvaardig.

Cijfers over de frequentie waarin getuigen gehoord worden, zijn niet voorhanden. Laat staan dat we een beeld hebben van de omvang van het onterecht achterwege blijven daarvan. Wie echter afgaat op de cijfers in onderzoeken van het laatste decennia waar het gaat om de gestegen werkdruk, mag veronderstellen dat die omvang geen quantité negligible is. In dit verband werd de suggestie gedaan om advocaten, meer dan nu gebruikelijk is, te vragen om schriftelijke getuigenverklaringen te overleggen. Dit bespaart rechters een hoop tijd en levert belangrijke informatie op.

Hoe actief kan de moderne rechter zijn? Een van de aanwezigen opperde de suggestie om zelf in een procedure onverwachts een one-man-descente uit te voeren om zo stellingen van partijen (die anders niet goed te toetsen zijn) op (on)juistheid te toetsen. Dat ging de meesten zelfs vanuit het professionele plichtsbefef veel te ver. Maar de gedachte alleen al bewees dat de Nederlandse rechtspraak 'zitten, luisteren en beslissen'¹² in grote getale voorbij is.

⁹⁾ M.A. Loth, *Wat vinden wij wanneer wij waarheid vinden; een rechtstheoretische bijdrage*. Preadvies NVJ 2012 (Ruth: p???)

¹⁰⁾ Het moet veelbelovend zijn om de dissertatie te herlezen van Jenneke Bosch-Boesjes, *Lijdelijkheid in geding. Een vergelijkend onderzoek naar de mate van zeggenschap van de rechter in de civiele dagvaardings-, verzoekschrift en in administratieve procedures*, (1991).

¹¹⁾ Aldus stelling 18 bij het proefschrift van Ruth de Bock, *Tussen waarheid en onzekerheid: over het vaststellen van feiten in de civiele procedure*, (2011). Deventer: Kluwer.

¹²⁾ Vrij naar: J. van der Linden, *Zitten, luisteren en schikken* (2008). Research Memoranda nr. 5 jrg.4, Den Haag: Raad voor de rechtspraak

SSR: Goed opgeleid voor een rechtvaardige samenleving.

